

Омарова А. А.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
почесна доцентка, Університет Уоріка (Велика Британія),
доцентка кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-9162-0525

ПРАВА ДИТИНИ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1978 Р.

Анотація. Наукова стаття присвячена аналізу норм Конституції Української РСР 1978 р., в яких прямо чи опосередковано визначаються, згадуються чи закріплюються права дитини. Окремо досліджено зміст і спрямування конституційних положень, згідно з якими встановлювався принцип рівності громадян перед законом, регламентувалося право на освіту, декларувалося, що сім'ї, її цінності захищаються державою, закріплювався обов'язок дитини піклуватися про батьків і надавати їм допомогу, а також те, яку роль згадані приписи відіграють при встановленні правового статусу дитини.

Обґрунтовано, що соціальні права у правовій системі Радянського Союзу мали функціонально зумовлений характер, були тісно пов'язані зі статусом громадян, як наслідок, відповідні права дитини реалізовувалися опосередковано. Іншими словами, дитина не зазначалася як прямий адресат норми.

Констатовано, що однією з головних функцій Конституції УРСР 1978 р. була ідеологічна, оскільки багато норм за своєю суттю були покликані забезпечити виховання громадян у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму. Попри те, що відповідно до конституційних приписів дитина мала певні права, самостійно реалізувати їх вона не могла, а лише через правовий статус батьків, сім'ї або інших законних представників. Пояснюється така ситуація тим, що дитина сприймалася передусім як об'єкт виховання, а не суб'єкт правовідносин. Як показав аналіз положень, більшість прав дитини визнавалася формально. Спираючись на наведене, зроблено висновки, що, по-перше, конституційне регулювання прав дитини в досліджуваній період носило переважно декларативний характер і було підпорядковане завданням формування ідеологічно лояльного «радянського громадянина», а не переслідувало такої мети, як визнання дитини автономним суб'єктом права; по-друге, радянська конституція обмежувала суб'єктність дитини.

Окрему увагу приділено ролі цього історичного досвіду в еволюції прав дитини в Україні.

Ключові слова: правосуб'єктність дитини, право на освіту, захист сім'ї державою, правовий статус дитини, обов'язок дитини.

Omarova A. A. Children's Rights in the 1978 Constitution of the Ukrainian SSR

Abstract. This scientific article is devoted to the analysis of the provisions of the 1978 Constitution of the Ukrainian SSR, which directly or indirectly define, mention or enshrine the rights of the child. Separate research was conducted into the content and direction of the constitutional provisions establishing the principle of equality of citizens before the law, regulating the right to education, declaring that families and its values are protected by the state, the obligation of children to care for and assist their parents is enshrined, and the role that these provisions play in establishing the legal status of children is examined.

It is argued that social rights in the legal system of the Soviet Union were functionally determined, closely linked to the status of citizens, and as a result, the corresponding rights of the child were exercised indirectly. In other words, the child was not specified as the direct addressee of the norm.

It is stated that one of the main functions of the 1978 Constitution of the Ukrainian SSR was ideological, since many norms were essentially designed to ensure the education of citizens in the spirit of Soviet patriotism and socialist internationalism. Despite the fact that, according to constitutional provisions, children had certain rights, they could not exercise them independently, but only through the legal status of their parents, family or other legal representatives. This situation can be explained by the fact that children were perceived primarily

as objects of education rather than subjects of legal relations. As the analysis of the provisions showed, most of the rights of the child were recognised formally.

Based on the above, it was concluded that, firstly, constitutional regulation of children's rights during the period under review was mainly declarative in nature and was subordinated to the task of forming an ideologically loyal 'Soviet citizen' rather than pursuing the goal of recognising children as autonomous subjects of law; secondly, the Soviet constitution restricted the subjectivity of children.

Particular attention is paid to the role of this historical experience in the evolution of children's rights in Ukraine.

Key words: *legal capacity of a child, right to education, state protection of the family, legal status of a child, obligations of a child.*

Вступ. У сучасній Україні, яка переживає складні часи (їдеться про, з одного боку, трансформації, зумовлені прагненням побудувати демократичну, правову державу, інтегруватися в ЄС, з другого – воєнний стан, введений через повномасштабне вторгнення на її територію армії РФ), юридична наука стрімко розвивається, оскільки з'явилася потреба дати відповіді на питання: як гармонізувати вітчизняне законодавство, адаптуватися до європейських стандартів, зокрема, у сфері прав людини, швидко і безболісно подолати суперечності між старими нормами, тобто тими, що залишилися у спадок від радянщини, і сучасними реаліями тощо. За такої ситуації права людини й дитини набувають особливої актуальності. У той саме час слід констатувати, що історико-правовий вимір окресленої проблеми, зокрема, у контексті радянського конституціоналізму, залишається недостатньо дослідженим. Пояснюється це тим, що в радянські часи, як уже наголошувалося, права людини (через специфіку ідеології) були закріплені формального, а дитина не мала визначеного правового статусу. Крім того, саме права людини радянського періоду не ставали окремим предметом вивчення, а розглядалися науковцями крізь призму союзної моделі прав і свобод що знайшла відображення і в Конституції Української РСР 1978 р., яка її відтворювала, закріплюючи специфічні ідеологічні й виховні функції держави.

Усе наведене зайвий раз підтверджує своєчасність і важливість переосмислення радянської моделі конституційного закріплення прав дитини з позицій сучасної теорії прав людини і її складника прав дитини. З огляду на це слід проаналізувати положення Конституції УРСР 1978 р., оскільки це, на наше переконання, дозволить, по-перше, виявити осо-

бливості радянського підходу до суб'єктності дитини, співвідношення прав і обов'язків, по-друге, визначити роль ідеологічних чинників у формуванні правового регулювання. Спираючись на отримані результати, легше буде зрозуміти історичні передумови трансформації підходів до прав дитини в незалежній Україні, критично оцінити й подивитись по-новому на роль і значення спадщини радянського конституціоналізму для формування сучасного правопорядку.

Метою статті є історико-правовий аналіз нормативного закріплення прав дитини в Конституції Української РСР 1978 р., встановлення особливостей правового статусу дитини в радянській правовій системі.

Виклад основного матеріалу. Передусім наголосимо, що в Конституції Української РСР 1978 р. [3] зустрічається термін «дитина», щоправда, у контексті прав і обов'язків дорослих, натомість такі поняття, як «дитинство» чи «права дитини» відсутні. Виходячи з цього, конституційні права дитини аналізуватиме через права сім'ї та соціальні права громадян.

Пристаючи до висвітлення окресленого, вкажемо, що в кількох статтях Конституції УРСР 1978 р. закріплюється теза про рівність людей. Як слушно зауважує О-М. І. Бачинська, Конституція УРСР 1978 р. містила достатньо прогресивні норми, якими утверджувався принцип недискримінації, при цьому термін «дискримінація» не згадувався [1, с. 36]. Зокрема, відповідно до ст. 32 громадяни Української РСР були рівними перед законом незалежно від їх походження, соціального й майнового становища, расової та національної приналежності, ставлення до релігії, статі, освіти, мови, роду й характеру занять, місця проживання та інших обставин. Крім того, рівноправність забезпечувалася

у всіх сферах життя – економічній, політичній, соціальній та культурній. Наступна стаття (тобто 33) про рівність жінок і чоловіків, тобто гендерну рівність. Згідно з її приписами чоловіки й жінки мають однакові можливості в професійній підготовці й отриманні освіти. Рівність прав громадян Української РСР різних рас і національностей закріплювалася ст. 34. Наведене, на наше переконання, є показником визнання в тому числі й дітей рівними незалежно від їх походження, національності і статі. Слід погодитися з думкою про те, що на відміну від перших українських радянських конституцій Основний Закон Української РСР 1978 р. принцип рівності закріплював більш ґрунтовно, а отже, набував квазісистемного характеру за рахунок розширення суб'єктно-об'єктного складу [2, с. 10].

Продовжуючи розкриття обраної теми, зауважимо, що на той час СРСР проводив політику всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, виховання громадян у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, забезпечуючи всім народам і національним меншинам можливість вільно користуватися рідною мовою, що визнавалося й презентувалося владою як гарантія рівності й недискримінації. Наведене впливає зі змісту ст. 34 акта, що розглядається.

Не можна оминати того факту, що на момент ухвалення Конституції УРСР 1978 р. основним міжнародним актом у сфері прав дитини визнавалася Декларація прав дитини 1959 р., яка, як відомо, носила рекомендаційний характер, а отже, її приписи при розробці вітчизняного ювенального законодавства могли не враховуватися. Крім того, варто пам'ятати також те, що до прийняття ООН Конвенції про права дитини (1989), що, як відомо, всіма визнається міжнародним договором, згідно з яким діти визнаються особистостями з власними правами, захищаються їхній розвиток, добробут і свободи, а на держави покладається обов'язок забезпечувати «рівність, найкращі інтереси дитини, право на життя, здоров'я, освіту, захист від насильства, експлуатації, і право висловлювати власну думку, залишалася ще 11 років, а до її ратифікації Україною – 13.

Виходячи з цього, можемо сміливо стверджувати, що у вітчизняному законодавстві ще не існувало понять «найкращі інтереси дитини», «захист її автономії», як і не існувало гарантій невтручання держави. Більш того, і про це вже йшлося, дитина не визнавалася суб'єктом права, а розглядалася, скоріше, як інструмент досягнення ідеологічних цілей, з огляду на що її виховання було спрямоване передусім на забезпечення умов її майбутнього внеску у суспільну користь, а не на розвиток її особистості. Підтвердженням цьому знаходимо у ст. 64, в якій прямо вказано, що громадяни Української РСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, щоб вони стали гідними членами соціалістичного суспільства. Проаналізувавши текст ст. 34 і 64 Конституції 1978 р., можемо констатувати, що в даному акті дитина виступає, скоріш за все, об'єктом виховання, а не суб'єктом правовідносин, бо не йдеться про свободу дитини, про її індивідуальність, інтереси як автономної особи, а акцентується саме на її формуванні відповідно до ідеологічних цілей радянської держави. Крім того, у ній не закріплюються обмежуючі положення. У той саме час згадані статті є основоположними для радянської доктрини державної функції виховання, бо держава на конституційному рівні людей в цілому та дитину зокрема фактично розглядала як матеріал для створення «нової людини», про котру йдеться в преамбулі союзної Конституції.

Наступною згадаємо ст. 43 Конституції Української РСР про освіту. Зауважимо, що на перший погляд вона може вважатися нормою, згідно з якою дитині належать певні права, а отже, вона сприймається суб'єктом правовідносин. Нагадаємо, що громадянам Української РСР надавалося право на освіту, забезпечувалися безоплатність усіх видів освіти, широкий розвиток професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі її зв'язку з життям і виробництвом; заочної та вечірньої освіти; надання державних стипендій і пільг учням та студентам; безоплатна видача шкільних підручників; можливість навчання в школі рідною мовою; створення умов для самоосвіти. У той саме

час на них покладался обов'язок отримати загальну середню освіту.

Проте право на освіту в Конституцію не персоналізується, тобто нема вказівки чи згадки про те, що воно притаманне саме дітям чи їм у тому числі, а йдеться про право громадян будь-якого віку. Такий висновок напрошується не тільки з того, що у статті міститься поняття «громадяни Української РСР», а й з того, що згадуються різні форми навчання, зокрема, заочна й вечірня, котрі дають можливість поєднувати роботу з навчанням. Не більш важливо й те, що реалізовувати це право самостійно дитина не мала змоги. Аргументуємо власну думку. По-перше, вона не могла впливати на навчальний план, а саме не мала можливості обирати предмети для вивчення, як це відбувається зараз. По-друге, усі дії вчиняються батьками, школою тощо від імені дитини. Проте на особливу увагу заслуговує такий важливий аспект цієї статті, як обов'язковість отримання загальної середньої освіти. Вважаємо, що в контексті ст. 34 освіта визначається як форма державного виховання дитини і підготовки «корисного члена соціалістичного суспільства».

Проаналізуємо таку тузу, закріплену у ст. 43, як виплата стипендій учням, видача безоплатних підручників і можливість навчання рідною мовою. На перший погляд може здатися, що дитині надається суб'єктність, проте це хибний висновок. Пояснимо, чому. Наведене – це елементи виховання дитини державою, соціальні гарантії, які надаються державою, а не права, що реалізуються суб'єктом правовідносин, оскільки дитина не мала дієздатності для реалізації цих прав.

Окремо зупинимось на статті 51 Конституції Української РСР 1978 р., яка закріплювала обов'язок держави піклуватися про сім'ю шляхом створення й розвитку широкої мережі дитячих закладів, організації й удосконалення служби побуту і громадського харчування, виплати допомоги з нагоди народження дитини, надання допомоги і пільг багатодітним сім'ям, а також інших видів допомоги й матеріального забезпечення сім'ї, тобто йдеться про захист сім'ї державою. Акцентуємо на тому, що приписи згаданої статті – це цілком нове для українського радянського конститу-

ціоналізму [5, с. 57], інновація, адже попередня Конституція Української РСР 1937 р. не містила подібної норми. Єдина стаття в Конституції 1937 р., що мала схожий зміст, але все ж таки була іншою, це ст. 121, відповідно до якої жінці в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя надавалися такі саме права, як чоловікам, серед яких право на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування й освіту, державну охорону інтересів матері й дитини, надання жінці при вагітності відпусток зі збереженням утримання. Крім того, будувалася велика кількість пологових будинків, дитячих ясел і садків. Таким чином, ст. 121 Конституції 1936 р. мала на меті зрівняти у правах чоловіка й жінку. Однак при цьому виникла неминуча необхідність у державній охороні материнства й дитинства, включаючи надання додаткових відпусток для жінки, а також збільшення мережі пологових будинків, дитячих ясел і садків, задля того, щоб жінка мала змогу брати активну участь у трудових відносинах. Як бачимо, стаття, що розглядається, зовсім не про охорону прав дитини та навіть не про охорону сім'ї, бо в даному випадку дитина – об'єкт охорони материнства. Примітно, що стаття 51 Конституції 1978 р. пішла далі, закріпивши тезу про охорону сім'ї як осередку суспільства, а саме завдяки наданню допомоги не тільки при народженні дитини, а й багатодітним сім'ям, забезпеченню побутової інфраструктура. Фактично, приписи Конституції 1978 р. поклали початок формуванню соціально-патерналістської моделі сім'ї.

Проте, якщо не порівнювати ст. 51 Конституції 1978 р. із попередньою, а розглядати окремо, то можемо констатувати, що вона виконує три функції: економічну (шляхом включення сім'ї до системи розподілу соціальних благ та ресурсів), виховну (створюючи умови соціалістичного виховання), демографічну (стимулюючи народжуваність). Спираючись на це, існують підстави стверджувати, що ст. 51 Конституції 1978 р. не лише закріплювала такий обов'язок держави, як охорона сім'ї, а й вказувала способи її забезпечення. При цьому центральним об'єктом регулювання була сім'я, а не права й благо-

получчя дитини. Саме сім'я виступала отримувачем перерахованих у даній статті благ, а дитина розглядалася як елемент сім'ї, що потребує забезпечення, об'єкт турботи, демографічна цінність. Виходячи з наведеного, легко зрозуміти, що все вказане (охорона сім'ї, стимулювання народжуваності) – це елементи соціальної політики і матеріально-організаційні інструменти, а не суб'єктивні правами. Таким чином, напрошується висновок, що ст. 51 Конституції 1978 р., попри свою прогресивність, не розглядала дитину як суб'єкта права. Підставами для такого висловлювання наведеної думки чимало. По-перше, дитина не володіла конституційно закріпленими, окремо визначеними саме для неї правами, проте вона мала конституційний обов'язок – піклуватися про батьків і надавати їм допомогу (ст. 64). До речі, це єдина стаття Конституції, в якій дитину прямо зазначено адресатом – виконавцем обов'язку, але, на жаль, не як носія прав. Нагадаємо, що згідно з теорією права правоздатність, яка є складовою правосуб'єктності, передбачає баланс прав і обов'язків. Таке розуміння правосуб'єктності можемо знайти як у вітчизняних, так і у зарубіжних авторів. Як зазначають Н. М. Крестовська і Л. Г. Матвєєва, правоздатність – це зумовлена правом здатність суб'єкта права володіти суб'єктивними юридичними правами й юридичними обов'язками [4, с. 258]. У свою чергу, М. О. Стефанчук правосуб'єктність розуміє як здатність особи мати і реалізовувати безпосередньо або через своїх представників суб'єктивні права й юридичні обов'язки [6, с. 48]. Натомість К. Бролман Н. і Дж. Е. Ніджман у своїй роботі вказують, що правосуб'єктність зазвичай трактується як здатність бути – у традиційних антропоморфних термінах – «носієм юридичних прав та обов'язків» [7, с. 678]. Відповідно до Т. Танвар правосуб'єктність є одним із найбільш фундаментальних і водночас найскладніших понять у праві. За своєю суттю правосуб'єктність виступає тим, за допомогою чого суб'єкти права можуть набувати юридичних прав і обов'язків. Саме вона надає їм можливість бути позивачами й відповідачами в суді, володіти майном і укладати договори. Відповісти на питання, хто в принципі може бути носієм

юридичних прав і обов'язків у межах правопорядку, допомагаю саме розуміння суті поняття «правосуб'єктність» [8, с. 356]. Конституція ж Української РСР 1978 р. в жодній своїй статті не вказувала дитину як адресата прав. Переконані, що визнання особи лише через обов'язки – це ознака ієрархічної, патерналістської конституційної моделі. Дитина в даному випадку не вважається автономним носієм прав, натомість сприймається інструментом виконання соціально значущих функцій, оскільки за своєю суттю Конституції 1978 р. спрямована на формування майбутньої поведінки. Наведене є, на наш погляд, особливістю даного акта, адже зміст чітко демонструє, що виховання громадянина ґрунтується на обов'язках, а не на індивідуальних правах. Крім того, аналіз даної статті дає зрозумілим, що вона не адресована малолітнім дітям. І це знову ж таки яскраво підтверджує, що дитина розглядається не як теперішній суб'єкт права, а як майбутній виконавець соціальної функції.

Висновки. Проаналізувавши приписи Конституції 1978 р., можемо сміливо стверджувати, що у визначенні правового статусу дитини вона (порівняно з її попередницею) була прогресивною, адже в ній чітко видно перехід від охорони материнства до охорони сім'ї з дитиною, бо остання вже була включена до структури сімейної політики, а її виховання стає стійким напрямом державної політики. Крім того, Конституція наголошувала на розширенні мережі дитячих установ, системи соціальних допомог, пільг тощо.

Конституція 1978 р. збільшує перелік гарантій, які, хоча й не називають дитини прямо, стосуються неї, як-от: безкоштовна освіта, безкоштовні підручники, стипендії, навчання рідною мовою, розвиток дитячого спорту й оздоровлення.

Не можна оминати факту визнання громадян рівними незалежно від їх походження, що фактично стосувалося і дитину. Також на конституційному рівні закріплювалася необхідність піклуватися про виховання дитини, дбати про її підготовку до суспільно корисної праці й ростити їх гідними членами соціалістичного суспільства.

У той саме час у всіх розглянутих статтях дитина не згадувалася прямо, її відносили

до громадян Української РСР. Фактично, Конституція 1978 р. тільки в одній статті прямо вказувала дитину як адресата норми – ст. 64 про обов'язок дитини, тобто дитина розглядалася як носій обов'язків, а не як суб'єкт права. Проте навіть в цьому випадку можемо вказувати на певні позитивні зрушення у вітчизняному сприйнятті дитини, бо вперше в історії радянської України Конституція прямо згадує дитину, нехай і в контексті обов'язків, тобто не як автономного суб'єкта, а як елемент сім'ї, об'єкт виховання і носія майбутніх обов'язків. Вважаємо, що це був хоч і мінімальний, проте символічний прогрес.

З огляду на все наведене зауважимо, що історичний досвід конституційного регулювання прав дитини в Українській РСР має суттєве значення для осмислення еволюції підходів до прав дитини в Україні, оскільки дозволяє простежити трансформацію від об'єктного до суб'єктного розуміння дитини у вітчизняному праві.

Подяки. Це дослідження було підтримано грантом Британської академії LTRSF25/100105. Автор також висловлює вдячність за конструктивні відгуки, надані під час процесу рецензування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бачинська О.-М. І. Принцип недискримінації і механізми його реалізації (теоретико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 254 с.
2. Васильченко О. П. Генеза ідеї конституційної рівності людини і громадянина: досвід України. *Право.ua*. 2016. № 3. С. 5–13.
3. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1978. № 18. Ст. 268.
4. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: підручник. Практикум. Тести. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 584 с.
5. Медвідь А. Б. Закріплення прав людини та основоположних свобод у Конституції УРСР 1978 року. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 44. Т. 1. С. 55–58.
6. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Арттек, 2020. 479 с.
7. Brolmann Catherine, Nijman J. E. Legal personality as a fundamental concept for international law // *Concepts for international law – contributions to disciplinary thought / ed. by J. d'Aspremont, S. Singh*. London : Edward Elgar, 2017. P. 678–690.
8. Tanwar T. The concept of legal personalities. *Indian Journal of Integrated Research in Law*. 2024.

Дата першого надходження статті до видання: 23.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026